घनश्याम रिजालका गीतहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष दसौं पत्र (५४०–६) को आंशिक प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

अध्ययन पत्र

२०७४

प्रस्तोता

सीता श्रेष्ठ

नेपाली विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस

पोखरा

निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय पृथ्वी नारायण क्याम्पस, नेपाली विभाग एम.ए. दोस्रो वर्ष रोल नं. ३/२०७० की छात्रा सीता श्रेष्ठले मेरा निर्देशनमा 'घनश्याम रिजालका गीतहरूको अध्ययन' शीर्षकको अध्ययन पत्र तयार पार्नु भएको हो । यसको थप मूल्याङ्कनका लागि सम्बद्ध निकायमा प्रस्तुत गर्न सिफारिस गर्दछु ।

(प्रा.डा. विष्णु प्रसाद पौडेल)
निर्देशक
नेपाली विभाग
पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

वि.सं. : २०७४।०५।२२

ई.स. ५/०९/२०१७

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपाली लोक संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा लोक साहित्य पर्दछ । लोक साहित्यको प्रभाव प्राचीन कालदेखि प्रचलनमा आएर आधुनिक सभ्य समाजमा पनि परेको छ । लोक साहित्यको विधामध्ये लोकगीत महत्त्वपूर्ण विधा हो । लोक जीवनको रागात्मक र लयात्मक अभिव्यक्ति लोकगीत हो । लोक मानसका अन्तर मनका स्वतस्फूर्त अभिव्यक्तिले लयात्मक रूप दिई भाषामा प्रकट भएपछि लोकगीतले आफ्नो स्वरूप धारणा गर्दछ । लोकगीतमा मानवमा रहेका प्रेम, करुणा, आशा, निराशा तथा लोकको चालचलन, विधि, व्यवहार, आस्था र मान्यताको सजीव चित्र प्रस्तुत भएको हुन्छ । लोक जीवनका यस्ता सुन्दर चित्रलाई सुमधुर लय र भाकाको माध्यमबाट जनमानसको हृदयमा प्रतिबिम्बित गर्न क्रियाशील कलाकर्मीको प्रतिभा र साधनाको मूल्याङ्कन हुनु आवश्यक छ भन्ने अभिप्रायले मैले पृथ्वीनारायण क्याम्पस नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्र (५४०-६) को आंशिक परिपूर्तिको लागि घनश्याम रिजालले गाएका गीतहरूको अध्ययन शीर्षकको यो अध्ययन पत्र तयार पारेकी हुँ ।

प्रस्तुत अध्ययन पत्र तयार पार्ने क्रममा मैले आदरणीय गुरु वर्ग, मित्रजन तथा परिवारबाट अमूल्य सहयोग र प्रेरणा, सुझाव, सल्लाह, स्नेह प्राप्त गरेकी छु । सर्वप्रथम अध्ययनको शीर्षक चयनदेखि अध्ययन कार्यको अन्तिम चरणसम्म अगाध स्नेहका साथ आवश्यक सल्लाह, सुझाव र मार्गनिर्देशन गर्नुहुने यस अध्ययन पत्रका निर्देशक प्रा.डा. विष्णुप्रसाद पौडेलप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनप्रस्तावलाई स्वीकृत गरी आवश्यक सुझावसहित अध्ययनको सुअवसर प्रदान गरिदिनु भएकोमा नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख सहप्राध्यापक कृष्णप्रसाद पौडेल र नेपाली विभागप्रति आभार प्रकट गर्दछु । अध्ययन पत्र लेखनको कार्यमा आवश्यक पर्ने जानकारी तथा श्रव्यदृश्य सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने यस अध्ययन पत्रका नायक घनश्याम रिजालप्रति आभारसहित धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । अध्ययन कार्यको पूर्णताका निम्ति हार्दिकतापूर्वक सहयोग गर्नुहुने प्रा.डा. कुसुमाकर न्यौपाने, जीवनको प्रारम्भदेखि वर्तमानसम्म पठनपाठनलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्न मलाई निरन्तर प्रेरणा दिनुहुने ममतामयी माता शान्ताकुमारी श्रेष्ठ, पिता डिलबहादुर श्रेष्ठप्रति कृतज्ञ छु । अध्ययन कार्यलाई छिटो सम्पन्न गर्न घच्घच्याई रहनु भएका

दिदीभिनाजु भरतमान श्रेष्ठ र गंगा कुमारी श्रेष्ठको सद्भाव र सहयोगप्रति कृतज्ञ छु । प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा जुन अध्ययनका लागि मैले सामग्री सङ्कलन गरे ती सबै कृतिकारप्रति आभारी छु । अन्तमा कम्प्युटर टाइपिङमा सहयोग गर्ने गण्डकी हाई-टेक प्रा.लि.का दाजु असफल गौतम र अनु बराल, सामग्री उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालयका कर्मचारी सम्पूर्णमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्तमा प्रस्तुत अध्ययन पत्रको मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

वि.सं. : २०७४।०५।२२

ई.स. ५/०९/२०१७

....

सीता श्रेष्ठ

क्याम्पस रो.नं. ३/२०७०

परीक्षा रोल नं. ४८००८४

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-४८-२५७३-२००२

विषय सूची

स्वीकृति पत्र

निर्देशकको सिफारिस पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

सङ्क्षिप्त रूप तथा चिन्ह सूची

पहिलो परिच्छेद

अध्ययन पत्रको परिचय

१.१ विषय परिचय १

१.२ अध्ययन पत्रको शीर्षक १

१.३ अध्ययन कार्यको प्रयोजन १

१.४ समस्या कथन १

१.५ अध्ययनको उद्देश्य २

१.६ पूर्वकार्यको विवरण २

१.७ अध्ययनको औचित्य ३

१.८ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा ३

१.९ अध्ययन विधि ३

१.१० परिच्छेद विभाजन ४

दोस्रो परिच्छेद

गीतको सैद्धान्तिक चिनारी

२.१ लोकसाहित्यको चिनारी ५

२.२ लोकसाहित्यका विधा ५

२.२.१ लोककथा ६

२.२.२ लोकनाटक ६

२.२.३ गाउँखाने कथा ६

२.२.४ उखान ७

२.२.५ टुक्का ७

२.२.६ लोकगाथा ८

२.३ लोकगीतको चिनारी ९

२.३.१ लोकगीतको परिभाषा ९

२.४ लोकगीतका प्रमुख तत्त्वहरू १०

२.४.१ सन्दर्भ ११

२.४.२ विषयवस्तु र भाव ११

२.४.३ भाषा ११

२.४.४ स्थायी, अन्तरा र थेगो १२

२.४.५ लय १२

२.४.६ शैली १२

२.५ लोकगीतका विशेषता १३

२.५.१ सरल र सहज १३

२.५.२ मौखिक र श्रुतिपरम्परामा आधारित १३

२.५.३ रचनाकार र रचनाकाल अज्ञात १३

२.५.४ सङ्गीतात्मक १३

२.५.५ परिवर्तनशील १४

२.६ लोकगीतका प्रकार १४

२.६.१ बाह्रमासे गीत १४

२.६.२ श्रमगीत १५

२.६.३ पर्वगीत १५

२.६.४ संस्कार गीत १५

२.७ निष्कर्ष १६

तेस्रो परिच्छेद

घनश्याम रिजालका गीतहरूको अध्ययन

३.१ घनश्याम रिजालको जीवनी १७

३.१.१ जन्म र बाल्यकाल १८

३.१.२ शिक्षा र पेशा १८

३.१.३ पारिवारिक अवस्था र रुचि १९
३.१.४ सम्मान र पुरस्कार १९
३.१.५ साहित्यिक तथा साङ्गीतिक सङ्लग्नता १९
३.२ घनश्याम रिजालका गीतको अध्ययन २०-३६
३.२.१ मन मुटुमा तस्वीर केरेर गीतको अध्ययन २०
३.२.२ भर्भर आगो बल्दै हुनेछ गीतको अध्ययन २२
३.२.३ फोन गर है दिनमा एक फेर गीतको अध्ययन २३
३.२.४ कोइलीले गाउँछ गीतको अध्ययन २४
३.२.५ सबको पछि लाग्नी भा'छु म गीतको अध्ययन २४
३.२.६ भन्देउन माया गीतको अध्ययन २५
३.२.७ फोटो हेरेनी गीतको अध्ययन २६
३.२.८ आउँदैन र भल्को गीतको अध्ययन २६
३.२.९ केही त चिनो गीतको अध्ययन २७
३.२. १० क्यानी हो बाइ पुतली गीतको अध्ययन २७
३.२. ११ आउन पाइँन यो दसैँमा घर गीतको अध्ययन २८
३.२. १२ घर शून्य भो गीतको अध्ययन २८
३.२. १३ को कस्तो नाच्छ हेरम्ला गीतको अध्ययन २९
३.२. १४ सर सर गीतको अध्ययन ३०
३.२. १५ बाखा पालम्ला गीतको अध्ययन ३१
३.२. १६ मस्याङ्दी नदीको छल्को गीतको अध्ययन ३२
३.२. १७ डालीमा बसेको चरी गीतको अध्ययन ३२
३.२. १८ मायालु घुम्न जाउँ तनहुँ गीतको अध्ययन ३२
३.२. १९ दाइ गयो म जान पाइँन गीतको अध्ययन ३३
३.२. २० अमिलो रसैले गीतको अध्ययन ३३
३.२. २१ परदेशीको व्यथा गीतको अध्ययन ३४
३.२. २२ दसैँ तिहार आउँदा खेरीमा गीतको अध्ययन ३४
३.३ घनश्याम रिजालका गीतको वर्गीकरण ३५-३९
३.३.१ दोहोरी गीत ३५

३.३.२ तीजका गीत ३६

३.३.३ एकल गीत ३७

३.३.४ झ्याउरे गीत ३७

३.३.५ रत्यौली गीत ३८

३.४ घनश्याम रिजालका गीतमा विषयवस्तु र भाव ३९-४३

३.४.१ माया प्रेम ४०

३.४.२ नारीका वेदना ४०

३.४.३ सामाजिक विपन्नताको चित्रण ४१

३.४.४ स्वदेश प्रेम ४२

३.४.५ वियोगको चित्रण ४२

३.५ घनश्याम रिजालका गीतका विशेषता ४३-४७

३.५.१ सरलता ४४

३.५.२ लयात्मकता ४४

३.५.३ प्रश्नोत्तरात्मकता ४५

३.५.४ अनुप्रासमयता ४५

३.५.५ आख्यानात्मकता र आख्यानविहीनता ४६

३.५.६ जनजिब्रोमा प्रचलित शब्दको प्रधानता ४७

चौथो परिच्छेद

उपसंहार

४.१ सारांश ४८

५.२ निष्कर्ष ५१

५.३ सुझाव ५२

सन्दर्भ सूची ५४

परिशिष्ट खण्ड

परिशिष्ट : क

घनश्याम रिजालले गाएका र संकलन गरेका लोकगीतहरू १-४१

परिशिष्ट : ख

घनश्याम रिजाललाई सम्मान गर्ने संस्था ४२-४३

परिशिष्ट : ग

तस्वीरमा घनश्याम रिजाल **४४-४८**

विभिन्न सन्दर्भमा सम्मान/पुरस्कार ग्रहण गर्दै रिजाल ४४-४६

विभिन्न मेला महोत्सवमा गीत प्रस्तुत गर्दै रिजाल ४७-४८

सङ्क्षिप्त रूप तथा चिन्ह सूची

सङ्केत	अर्थ
×××	केही पङ्क्ति छोडिएको
( )	स्पष्ट पारिएको
:	उदाहरणार्थ
" " / ' '	उद्धरण चिन्ह
....	क्रमशः
सङ्क्षिप्त रूप	**पूर्ण रूप**
उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एफ.एम.	फिक्वेन्सी मोडुलेसन
एस.एल.सी.	स्कुल लिभिङ सर्टिफिकेट
क.स	क्रम सङ्ख्या
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
टि.भी.	टेलिभिजन
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृ.	पृष्ठ
पृ.ना.क्या.	पृथ्वी नारायण क्याम्पस
प्रा. डा.	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
भी.सी.डी.	भिडियो कम्प्याक्ट डिस्क
मा.वि	माध्यमिक विद्यालय
रा.लो.दो.गी.प्र.	राष्ट्रिय लोक तथा दोहोरी गीत प्रतिष्ठान
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	सम्पादक
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
सी.डी	कम्प्याक्ट डिक्स
हेर्नु	हेर्नुहोस्
स्व.	स्वर्गीय